

**Дослідження диференціації природи, населення та господарства
Херсонської області в працях кафедри соціально-економічної географії
Херсонського державного університету**

До 100-річчя Херсонського державного університету

В листопаді 2017 року Херсонський державний університет відзначає своє 100-річчя. Серед трьох відділень переведеного з Юрьєва (зараз – місто Тарту, Естонія) інститут була й кафедра географії, з якої розпочався розвиток природничо-географічної освіти в Херсоні.

Сучасна кафедра соціально-економічної географії Херсонського державного університету була створена 1 вересня 2004 року і зараз є однією з чотирьох кафедр факультету біології, географії і екології. На 1 вересня 2017 року на кафедрі штатно працює 8 викладачів, серед яких: 1 - доктор географічних наук; 4 - кандидати географічних наук; 2 - кандидати соціологічних наук; 1 – кандидат педагогічних наук (за спеціальністю «Методика викладання географії») та один асистент.

Аналіз дисертаційних досліджень та аналіз сучасних публікацій дозволяє зробити висновок, що для всіх географів кафедри Херсонська області виступала або в якості об'єкта дослідження, або в якості модельної території для апробації запропонованих методик досліджень. Предметом аналізу даної публікації є спроба оцінити найважливіші результати досліджень викладачів кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету присвячені саме дослідженню просторової диференціації даного регіону.

Серед робіт викладачів кафедри, що розглядають методологічні схеми та окремі методи дослідження слід відзначити наступні праці: «Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області)»

(2007) [19]; «Методи та методики суспільно-географічних досліджень» (2009) [21]; «Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні» (2014) [9]; «Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація» (2015) [18]; «Загальна характеристика методів суспільно-географічного аналізу систем типу «центр-периферія» (2015) [20].

В навчальних посібниках 2007 та 2009 років розглядаються основні напрямки сучасних суспільно-географічних досліджень. Запропоновані методичні підходи дослідження основних компонентів просторової організації життєдіяльності суспільства. Наведені приклади проведення досліджень на матеріалах Херсонської області. Посібники рекомендовані студентам і викладачам географічних, соціологічних, економічних, політологічних спеціальностей, можуть бути цікавим не тільки для географів, але і для більш широкого кола спеціалістів в сфері територіального планування і регіонального розвитку.

В монографії Мальчикової Д.С. (2014) викладено теоретичні, методологічні та методичні основи планування територій сільської місцевості на регіональному рівні, розглянуто основні складові ієрархічної та багатокомпонентної системи планування територій України. Здійснено суспільно-географічний аналіз сільської місцевості як об'єкту геопланування в контексті сучасних суспільних трансформацій і пошуку нової стратегії землекористування. Представлена суспільно-географічна концептуалізація, методологічна і методична база геопланування сільських регіонів, визначено загальні методологічні підходи і цільові настанови геопланування, методи та підходи геопланувального аналізу території та типологічного аналізу геопросторового поєднання різних видів природокористування, механізми охорони довкілля та формування каркасу екологічної безпеки в схемах планування території сільських регіонів. Окремі підходи і методи дослідження для потреб планування територій апробовані на матеріалах

Херсонської. Визначено суспільно-географічні засади геопланування сільських регіонів з різними умовами соціально-економічного розвитку.

В роботах Пилипенка І.О. (2014 та 2015 роки) розкрито концептуальні засади суспільно-географічного аналізу центр-периферійних процесів і структур, обґрунтовано науково-методичні основи їх просторової локалізації, параметризації та формалізації. В монографії визначено суспільно-географічну сутність та специфічні риси розвитку систем «центр-периферія». Охарактеризовано особливості світового та вітчизняного досвіду дослідження центр-периферійних процесів і структур, проаналізовано концепт периферії та периферійності у понятійно-термінологічній системі суспільної географії. Виявлено механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку, показано відмінності перебігу основних суспільно-просторових процесів у центр-периферійних структурах. Виділено інтегральні процеси централізації і периферізації суспільно-просторових комплексів різних масштабів, що зумовлюють ієрархічну впорядкованість множини географічних об'єктів і є універсальною моделлю пояснення неоднорідності геопростору.

Розроблено систематику центр-периферійних процесів і структур за генезисом, властивостями і компонентами геопростору, характером взаємодії в системі «Центр-Периферія», способом формалізації та рівнями територіальної організації. Проведене узагальнення методів, підходів та прийомів щодо метризації, геопросторової делімітації, параметризації та формалізації суспільно-географічної периферії. Здійснено модельне апробування окремих підходів і методів на регіональному (на прикладі Херсонської області), субрегіональному та макрорегіональному рівні (на прикладі Причорноморського регіону).

Значна кількість робіт присвячено галузевим дослідженням, де в якості об'єктів виступали різні аспекти населення та розселення, якості життя населення та передумовам його формування; сільськогосподарське

виробництво, соціальна інфраструктура, туристична сфера та регіональна ідентичність.

Серед робіт присвячених особливостям формуванню населення, розселення, якості життя населення та медико-демографічній ситуації слід відзначити роботи Машкової О.В., Молікевича Р.С., Омельченко Н.В.

Так, в роботі Машкової О.В. (2009) [11] встановлено, що погіршення показників формування сільського населення відбувається у напрямку „Центр - Периферія”. Проведений кореляційно-регресивний аналіз дозволив встановити, що найбільшу роль у формуванні чисельності населення області у сучасний період відіграють механічні рухи населення. Виявлено закономірність тяжіння населення області (особливо сільського) на південний захід відображає реальні переваги заходу та півдня області в якості життя. За результатами регресійного аналізу встановлено, що ознаками, які виявились найбільш вагомими, є: відносне транспортно-географічне положення та композитне суспільно-географічне положення. Причому, показник відносного транспортно-географічного положення працює як «реактивний» (зворотній чинник) і демонструє наступну закономірність: із зростанням відстані від м. Херсону падає густина сільського населення та демографічне навантаження на сільськогосподарські угіддя. Композитне суспільно-географічне положення має прямий зв'язок з показником густоти населення і виявляє закономірність зростання густоти сільського населення із покращенням положення і нарощуванням центральності.

Дослідження Молікевича Р.С. [12-14] дозволили встановити такі особливості диференціації медико-демографічної ситуації в Херсонській області:

зведення комплексних статистичних показників і відібраних оцінок здоров'я самим населенням у ранговий індекс здоров'я населення Херсонської області і наступна типізація адміністративних районів засвідчили, що: - Найвищі показники індексу здоров'я і найкращі структурні

показники МДС характерні для Каховського, Горностаївського, Чаплинського, Цюрупинського, Білозерського та Бериславського районів, які у типізації відповідають районам I типу («Центральна вісімка»); - середні показники сприятливості МДС характерні для районів, об'єднаних у так званий «Полюсно-крайовий тип» (тип II), до якого увійшли віддалені райони з центрами – невеликими містами (Голопристанський, Скадовський, Генічеський). До даного типу включений Великоолександрівський район, який є на депресивному «фоні» сусідніх районів є більш розвиненим. Новотроїцький район віднесений до II типу через його зв'язки із Генічеським районом. До даної групи потрапив і обласний центр – м. Херсон, медико-демографічні показники в якому багато у чому повторюють середньообласні; - найгірша медико-демографічна ситуація склалася у Нововоронцовському, Іванівському, Великолепетиському, Верхньорогачицькому, Нижньосірогозькому районах («Північно-східному периферійному півмісяці») та м. Нова Каховка, що виокремлено у тип III. Індекс демографічної напруженості, який розраховувався для перевірки «сталості» медико-демографічних тенденцій у 2010-2014 рр. підтвердив їх сприятливість у Горностаївському, Каховському та Бериславському районах, та надмірну напруженість МДС у Високопільському, Іванівському, Верхньорогачицькому районах та, особливо у м. Нова Каховка.

В роботах Гукалової І.В. та Омельченко Н.В., [7. 17] присвячених процесам урбанізації в Херсонській області оригінально застосовано «правило Зіпфа-Медведкова». Спираючись на результати дослідження, можна говорити про просторову нерівномірність міського розселення, яке властиве Херсонському регіону. Її важливими закономірностями є наростання просторової контрастності та посилення концентрації під впливом доцентрових процесів зосередження видів діяльності в міських поселеннях вищих рангів. Це відбувається під впливом депопуляції й міграції населення в крупніші міські утворення. Для подолання територіальних диспропорцій можуть бути вжиті певні заходи, а саме стримування зростання

головного міста або стимулювання розвитку інших міст (на противагу головному). З огляду на те, що трансформація систем розселення є довгостроковим процесом, одним із головних інструментів розвитку міст і смт є комплексні інвестиційні плани. Для системи міського розселення Херсонської області характерне постійне домінування обласного центру, що на понад 100% перебільшує теоретичний рівень чисельності населення. Поверхні залишків регресії формують стійкі поля позитивних і від'ємних значень із формуванням суцільного поля від'ємного значення на вісі Нова Каховка – Генічеськ.

Для аграрно-індустріальної області, якою є Херсонська, важливими є суспільно-географічні дослідження сільськогосподарського виробництва. В роботах Богадьорової Л.М. [2] розглянуто просторові особливості аграрного виробництва в особистих господарствах населення (ОГН). Встановлено, що: головним чинником вибору спеціалізації ОГН є група суспільно-географічних факторів, до яких відноситься густина населення, транспортна доступність та положення відносно центрів збуту, перш за все м. Херсона, а природно-географічні фактори виявляють наявність позитивного кореляційного зв'язку тільки з окремими показниками рослинництва (зернові культури);

– територіальна організація ОГН змінюється від адміністративного центру Херсонської області до периферії, причому головний вектор – перехід від моноспеціалізації овочевої до моноспеціалізації зернової в рослинництві та збільшення поголів'я худоби у напрямку периферії в тваринництві (за виключенням частки корів);

– наявна тенденція до зменшення товарності ОГН, що пов'язано зі зміною юридичного статусу та формування колективних сільськогосподарських підприємств на нових організаційних засадах, про що свідчить деяке скорочення частки земель в ОГН.

Дисертаційна робота Саркісова А.Ю. [22] присвячена проблемі трансформації та виявленню тенденцій сучасного розвитку територіальної

організації АПК Херсонського регіону. В роботі здійснено комплексний суспільно-географічний аналіз змін та сучасного стану територіальної організації АПК Херсонської області, виявлено сучасні тенденції розвитку комплексу регіону, запропоновані теоретико-методологічні принципи та методична схема дослідження трансформації територіальної організації АПК регіонального рівня. В ході дослідження визначені потенційні агропромислові кластери на території області та розроблені пропозиції щодо подальшого розвитку АПК Херсонського регіону.

Питання методики оцінки рівня забезпеченості інфраструктурою та її розвитку в Херсонській області присвячені роботи [8, 23]. Аналіз інфраструктури регіонів Херсонської області на сучасному етапі засвідчив нерівномірний стан та певні диспропорції її розвитку. Відміни і нерівномірність регіонального розвитку як в масштабі всієї України, так і окремих районів Херсонської області – результат нерівномірного впливу інфраструктурного чинника. Зокрема, саме інфраструктурним чинником може бути пояснено відставання у розвитку східних та північно-східних районів області.

Традиційним для кафедри є дослідження географії рекреації і туризму в Херсонській області. В роботах Богадьорової Л.М., Ковальнової К.І., Машкової О.В., Мальчикової Д.С. [1, 3, 4, 10] запропоновано напрями використання суспільно-географічних туристичних ресурсів регіону. Одним з дієвих заходів раціонального використання суспільно-історичних РТР може також стати залучення об'єктів промислової архітектури, що вже давно активно практикується за кордоном, а в Херсонській області цей процес тільки починається. Зокрема серед об'єктів промислової архітектури регіону для організації екскурсійної діяльності можуть бути залучені: комплекс річкового та морського порту у м. Херсоні, Херсонська кондитерська фабрика, Станіслав-Аджигольський маяк в гирлі Дніпра (найбільший у Європі), Каховська ГЕС, ЗАТ Бериславські та Чаплинські сирзаводи, ЗАТ "Чумак", ВАТ "Агропромислова фірма "Таврія" (і це далеко не весь перелік).

Серед відносно нових напрямів суспільно-географічних досліджень для кафедри слід відзначити роботи, присвячені вивченню просторових ідентичностей та процесу формування і функціонування об'єднаних територіальних громад.

Так, роботи Гоманюка М.А. [5, 6] присвячені дослідженню наявності чи відсутності «таврійської ідентичності». Автором проаналізовано різні варіанти топоніма Таврія-Таврида- Таврика, які характеризуються як мінімум різної популярністю і різною територіальною концентрацією, і як максимум фактично вже розділилися на два однокоренових топоніма: Таврія і Таврида. Таврія стала фактично топонімом Північного Причорномор'я і частини українського Приазов'я, а Таврида-Таврика залишилася, хоч і другорядним, топонімом Кримського півострова. Разом з тим, велика кількість «таврійських» назв та найменувань може говорити про те, що таврійська ідентичність почала даватися ознаки на «експертному» рівні – серед осіб, які приймають рішення, краєзнавців, дизайнерів, діячів культури тощо. Автор припускає, що поверхнева мотивація цих рішень, швидше за все, носить маркетинговий характер, як привабливий елемент брендінгу, а ось глибинні її причини ще належить з'ясувати. У будь-якому випадку, в південних областях України склалася сприятлива ситуація для формування «таврійської» ідентичності, а топонім Таврія фактично усвідомлюється жителями регіону як оригінальний і правомірний. Тому створення нового об'єкта географічної номенклатури – півострова Таврія, хоч і з запізненням, але має впорядкувати й соціальні процеси, зв'язані з формуванням регіональних ідентичностей, локальним патріотизмом, брендінгом територій, територіальним маркетингом тощо.

Роботи Нападовської Г.Ю. [15, 16] аналізують процеси створення та функціонування об'єднаннях територіальних громад. Автор приходить таких висновків: зарубіжні та вітчизняні підходи до дефініції поняття «територіальна громада», характеризують поняття такими основними ознаками: жителі, територія, спільні інтереси, господарська діяльність,

сплата податків, зв'язки між членами громади. Варто зазначити, що в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» враховуються такі ознаки, як територіальна впорядкованість та самоврядний підхід. На нашу думку, дефініція поняття «територіальна громада» повинна враховувати історичний, територіальний, екологічний, соціологічний, самоврядний, економічний та політичний аспекти. Автором декларується, що для врахування геодемографічних чинників в процесі формування територіальних громад складники формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується як один із факторів делімітації геопростору (демографічне й інтегральне суспільно-географічне районування, поляризація простору, виділення центрів і периферій). Водночас, проаналізувавши просторово-часову динаміку складників формування населення, ми можемо зробити висновок про необхідність обережного застосування чинників формування населення як кількісної ознаки такої делімітації. Варто використовувати чисельні параметри формування населення та його складників лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче й випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості й коректності фактора чинника населення.

Важливим етапом роботи кафедри став випуск навчального посібника «Географія Херсонщини» у 2007 році [4]. Запропоновані матеріали дають змогу читачам ознайомитись зі специфікою природних умов і ресурсів Херсонщини, характеристиками населення і розселення, особливостями господарства і соціальної сфери області. Посібник рекомендований учням та вчителям загальноосвітніх шкіл, студентам і викладачам географічних, соціологічних, економічних спеціальностей. Він може бути цікавим не тільки для географів, але і для більш широкого кола спеціалістів в сфері територіального планування і регіонального розвитку. В той же час, посібник вийшов незначним накладом (300 примірників), став рідкістю та потребує

подальшого оновлення як фактичного матеріалу, так і нових, більш якісних ілюстративних та картографічних зображень.

Література

1. Mashkova O.V. Tour organization in Kherson region / O. V Mashkova // Науковий вісник Херсонського державного університету Серія: Географічні науки. Зб.наук.праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика» 2016. – Вип.4. С. 122-126.
2. Богадьорова Л.М Особливості територіальної організації особистих господарств населення на прикладі Херсонської області / Л.М. Богадьорова // Вісник Львівського університету. Серія Географія. Випуск 38. С.13-20. – 2010
3. Богадьорова Л.М. Ресурсне забезпечення туристсько-рекреаційного комплексу Херсонської області/ Л.М. Богадьорова, К.І. Ковальова // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] – Вип. 1 (61). 2010 – С.114 – 121.
4. Географія Херсонщини: Навч. посібник./ [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
5. Гоманюк М., Пилипенко О. Півострів Таврія: Географічні та соціологічні передумови верифікації / Гоманюк М., Пилипенко І. // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): Матеріали Міжнар. наук. конф. (11-13 жовтня 2016 р.) – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2016. – С. 16-17
6. Гоманюк М.Затаврований Південь: від Геродота до декомунізації / Гоманюк М. // Критика. – 2016. – №1-2. – С.2-7
7. Гукалова І.В. Благоустрій побуту як ознака урбанізованості регіону (на прикладі Херсонської області) /І.В. Гукалова, Н.В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2017. – №6. – С. 43-51
8. Мальчикова Д.С. Інтегральний індекс в оцінюванні розвитку інфраструктури регіону: наукові та навчально-методичні аспекти / Д.С. Мальчикова, В.К. Коробов, А.Ю. Саркісов// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 5. – С. 24-30.
9. Мальчикова Д.С. Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні: Монографія. / Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 362 с.
10. Мальчикова Д. С. Оптимізація використання суспільно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів Херсонської області / Д. С. Мальчикова, О. В. Машкова // Географія та туризм : Наук. зб. – К. : Альтерпрес, 2010. – С. 50-53.
11. Машкова О. В. Закономірності просторової диференціації сільського життєвого середовища Херсонської області / О. В. Машкова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця – Вип. 19, 2009. – С. 160-165.
12. Молікевич Р.С. Деякі аспекти взаємозв'язку соціально-економічного розвитку та медико-демографічної ситуації у Херсонській області / Р.С. Молікевич // Часопис соціально-економічної географії. №19(2). 2015. – С. 172 - 180.
13. Молікевич Р.С. Методичні особливості суб'єктивної оцінки здоров'я в контексті дослідження якості життя населення (на прикладі Херсонської області) / Р.С. Молікевич // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] – 2015. – Вип. 4 (74) – С. 34-44.
14. Молікевич Р.С. Смертність населення Херсонської області на початку ХХІ ст.: динаміка, причини, територіальні відмінності / Р.С. Молікевич // Економічна та соціальна

- географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] –2014. – Вип. 2 (70) . – С. 106-115.
15. Нападівська Г.Ю. Вітчизняні та закордонні підходи до дефініції поняття «територіальна громада» / Г.Ю. Нападівська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2017. – Випуск №6. – С. 85-88
 16. Нападівська Г.Ю., Пилипенко І.О. Суспільно-географічний аналіз можливості застосування складників формування населення в дослідженні регіональних систем типу «Центр-Периферія» / Г.Ю. Нападівська, І.О. Пилипенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2016. – Випуск №5. – С. 36-41
 17. Омельченко Н.В. Просторово-часовий розподіл міських поселень Херсонської області за правилом «ранг-розмір» / Н.В. Омельченко// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2016. – №5. – С. 48-53
 18. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: Монографія / І. О. Пилипенко. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 264 с.
 19. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області). – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
 20. Пилипенко І. О. Загальна характеристика методів суспільно-географічного аналізу систем типу «центр-периферія» / І. О. Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17 (2). – С. 79-85.
 21. Пилипенко І. О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень: Навч. посібник. / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – 156 с.
 22. Саркісов А.Ю. Трансформація територіальної організації АПК Херсонського регіону в сучасних умовах : автореф. дис ... канд. геогр. наук / А.Ю. Саркісов . – Одеса, 2011 . – 18 с.
 23. Саркісов А.Ю., Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О. Просторові особливості рівня забезпеченості соціальною інфраструктурою // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2005. – Вип. 1. – С. 79-80